

О. В. Сердюк

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОСТІ ПРАВА
В СУЧАСНИХ ІНТЕГРАТИВНИХ ПАРАДИГМАХ:
П. БУРД'Є, Ю. ГАБЕРМАС, Е. ГІДДЕНС**

Сучасна юридична практика наочно демонструє «соціальну трансформацію» права. Настав той час, коли, за словами Ж Гурвіча, «юрист-практик і кроку не може зробити не перетворюючись в соціолога, не звертаючись до соціологічного підходу (соціології права)» [15, р. 27]. Соціальність права в сучасному правовому дискурсі існує як неявна конвенція. В філософсько-правових та загальнотеоретичних дослідженнях все більш чітко формулюється теза про необхідність розгляду будь-якої проблеми онтології чи епістемології права на основі аналізу співвідношення «належного» та «сущого» в контексті соціальної взаємодії, оскільки «будь-які правові положення, як мінімум – імпліцитно, містять твердження про необхідність їх прийняття іншими» [23, р. 21]. Тому актуалізується значення теоретичних конструкцій соціальності права з метою його пояснення не лише як трансцендентного належного але і як певної реальності людського буття. Найпростішим («елементарним») проявом необхідності застосування такого підходу є визнання «соціальних відносин» у якості сполучної тканини правової реальності, тобто таких взаємодій, сутнісною ознакою яких «є дії, орієнтовані на іншого». Проблема соціальних відносин як базова методологічна проблема сучасного соціального пізнання стає все більш важливою для правової науки. З цього приводу С.І.Максимов слушно зазначив, що «світ соціальних взаємодій – це найбільш складний елемент правової реальності», який все ще не має адекватного розгляду у філософсько-правовому дискурсі [6, р. 183]. Така ситуація може визнаватись доказом «вичерпаності» класичних моністичних теорій в поясненні права як соціального феномену в контексті фундаментальної проблеми сучасного правознавства – аналітичного розрізнення «належного» і «сущого» в правовій реальності. Конструктивне рішення проблеми соціальності права ускладнюється тим, що в цілому соціальні науки характеризуються внутрішнім протиріччям між «об'єктивізмом» (функціоналізм, марксизм, структуралізм тощо) та «суб'єктивізмом» (феноменологія, етнометодологія, інтеракціо-

нізм, тощо), яке на онтологічному рівні проявляється у певній моделі протиставлення «структур» та «акторів» (в правознавстві проявом цього є протиставлення правового та соціального)». «Серед всіх протиріч, які штучно розділяють соціальні науки, – зазначав П. Бурд'є, – найбільш руйнівним було саме це протиріччя» [1, р. 64]. «Соціальність права» отримує несуперечливе пояснення в тих парадигмах, де проголошується та реалізується той чи інший спосіб поєднання об'єктивних структур соціальної дії і їх «агентів» (діючих суб'єктів). Серед різних варіантів цих підходів найбільш обґрунтованими можна вважати комунікативну теорію права Ю.Габермаса, теорію структуризації Е. Гідденса, конструктивний постструктуралізм (концепція «правового поля») П.Бурд'є.

Для правознавства ці теоретичні моделі привабливі тим, що вони пропонують певні способи пояснення дихотомії «трансцендентного» та «соціального» у праві, набуваючи парадигмальних рис і перетворюючись в один з основних методологічних ресурсів сучасної правової науки в подоланні спрощених уявлень про соціальність як атрибутивну ознаку власної предметної сфери. Такі парадигми в їх застосуванні до правознавства залишаються незавершеними, існують численні питання стосовно того, як на їх основі буде конструюватися концептуальне ядро соціологічного підходу до пізнання права. Однак наявні в їх рамках можливості продуктивної концептуалізації соціальності права роблять обґрунтованим переконання, що саме вони на початку 21 ст. можуть стати найбільш адекватним сучасності (ситуації постмодерну) теоретичним інструментом пізнання права як соціального феномену [12; 13; 18; 22]. В цьому відношенні навряд чи прийнятним буде твердження російського дослідника Л.І.Честнова про те, що «такі підходи, на відміну від трансцендентальної феноменології, філософської антропології, синергетики та герменевтики набагато простіше трансформуються в правові концепції, однак вони не містять критеріїв розрізнення нормативності та соціальності» [9, р. 5].

В дослідженнях вітчизняних авторів ці парадигми ще не були предметом спеціального роз-

гляду в контексті їх впливу на трансформації соціологічного підходу в правознавстві. Винятком є спроби застосування деяких положень комунікативної теорії права Ю.Габермаса для обґрунтування інтерсуб'єктивності права як світу «належного». Однак при цьому проблематика соціальності права розглядалась фрагментарно [2; 5; 6].

Метою статті є комплексний аналіз можливостей використання інтегративних парадигм соціального пізнання для обґрунтування методології соціально-правових досліджень.

Концептуалізація соціальності права в рамках комунікативної теорії права Ю.Габермаса базується на трьох методологічних тезах: по-перше, розрізнення двох форм раціональності (когнітивно-інструментальної та комунікативно-теоретичної), по-друге, виділення соціальної системи та «життєвого світу», по-третє, обґрунтування дуалізму права виходячи з його «подвійної інституалізації» на рівні системи та «життєвого світу».

Для обґрунтування свої концепції поєднання соціальної дії та соціальної системи Ю.Габермас звертається до проблеми раціональності, як ключової проблеми соціального пізнання що забезпечує визначення того яким чином відбувається обґрунтування тверджень про соціальну реальність, тобто відповідь на основне питання соціального пізнання – «як можливий соціальний порядок?»

Аналізуючи два типи раціональності (когнітивно-інструментальної та комунікативно-теоретичної) він приходить до висновку, що «соціальний порядок» може бути досягнуто лише на основі інтерсуб'єктивного процесу соціальної комунікації в якому, зокрема, і формується і існує нормативність. Ключовим моментом такої взаємодії стає її дискурсивність, тобто вона реалізується через ситуації «мовних актів» (speech acts) коли в різних формах (не лише вербальних але й письмових текстах, ритуалах тощо) знаходять об'єктивацію узгодженості щодо певних сторін спільного життя.

Пояснення механізмів інтеграції соціальної дії та соціальної системи можливе лише при розрізненні соціетальної системи (social system) та життєвого світу (lifeworld). Вони характеризуються різними типами раціональності. Життєвий світ це таке «тотальне мікро-середовище», де «учасники соціальної комунікації досягають взаємної згоди стосовно чогось» [16, р. 343]. В той час як соціетальна раціоналізація передбачає включення в цей процес інституалізації певних нормативних систем, раціоналізація життєвого світу відбувається через взаємодії, що є незалежними від нормативно встановлених умов та визначаються

смислами, які сформовані «комунікативно на основі вільного дискурсу».

Оскільки ключовим в поясненні соціального стає взаємодія системи та життєвого світу, то і проблема права розглядається саме в цій площині. Ю.Габермас пропонує «некласичне, постметафізичне праворозуміння», сутність якого в визнанні дуалізму факту та цінності, «моральної інтуїції права та існуючих форм реалізації права» [6, р. 134]. Він вказує на існування двох «модусів» права у взаємодії системи та життєвого світу. З одного боку, правове регулювання є необхідною умовою існування базових підсистем соціальної системи (перш за все, економіки та політичної системи) і забезпечує їх нормативне «укорінення» в життєвому світі. Тому право може визначатись як «інституалізація морально-практичного дискурсу в історично визначених нормативних стандартах суспільства», що забезпечують упорядкування взаємодії приватних інтересів людей. Нормативність права визначається його комунікативною (соціальною) природою і закріплюється (обґрунтовується) процедурами легітимації. Легітимація полягає у раціональному визнанні нормативності права в політико-правовому та моральному дискурсі, коли «з ним погоджуються всі ті, кого ця норма може стосуватись» [17, р. 164–169].

З іншого боку, право проникає в життєвий світ шляхом «системної інтервенції» або «зовнішньої правової колонізації». Ю.Габермас звертається до процесів соціального розвитку сучасних суспільств і аналізує ситуації поширення правого регулювання на соціальні відносини, які є реакцією на «нормативні чекання» народжені морально-правовим дискурсом життєвого світу однак трансформовані в позитивне право системними (бюрократичними, політичними, управлінськими) інститутами. В цьому є негативний момент, що потенційно несе ризик невідповідності соціального та правового, протиріччя «фактичного» та «значимого» в процесах легітимації.

Теорія Ю. Габермаса в останні два десятиліття набула поширення як в загальнотеоретичних так і спеціальних (галузевих) правових дослідженнях як модель вирішення проблеми соціальності на основі «зняття» протиріччя об'єктивного та суб'єктивного в соціальному пізнанні [13].

Інший варіант вирішення цієї проблеми запропоновано П.Бурд'є, який намагається поєднати структуралізм та конструктивізм в рамках теорії «соціального поля». Саме цей підхід став основою для тлумачення соціальності права як «правового поля». Теорія «правового поля» була

створена П.Бурд'є як одна з спроб застосувати загальну теорію «соціального поля» до аналізу окремих сфер суспільства [1; 11]. П.Бурд'є відзначав особливу складність дослідження правової сфери як різновиду «соціального поля», оскільки в цій площині аналізу існують надто суперечливі пізнавальні традиції а сам феномен – складний та багатоаспектний. В основі існування суперечливих методологічних орієнтацій в розумінні права як соціального феномену «ігнорування цілісної соціальної реальності права», яку П.Бурд'є визначає як «правове поле». Розуміння соціальної природи права (його «соціальності») можливе лише шляхом визначення певної соціальної цільності («соціального універсуму»), оскільки дійсний зміст права є похідним від цієї цільності. «Соціальна реальність права є продуктом функціонування «поля», чия специфічна логіка визначається двома групами чинників: з одного боку, специфічними владними відносинами, які формують його структуру..., а з іншого, внутрішньою логікою юридичного функціонування, яка постійно визначає набір можливих дій а також межі, в яких можливі конкретні правові рішення» [11, р. 816].

В концепції П.Бурд'є ключовою є категорія «поле», яку він визначає як сферу структурованої, соціально оформленої активності або «практики», яка може приймати різні форми в залежності від змісту (типу) такої активності. Основу єдності цієї практики (і сфери в цілому) утворюють певні соціальні впливи («силові поля»), які йдуть від неї, і які втягують в свою сферу всіх, хто в неї вступає, визначаючи стандарти їх поведінки. При цьому такі впливи («імпульси») залишаються для суб'єктів нерозкритими, «символічними», «містичними». Подібно до інших видів соціального поля правове поле формується навколо певного ядра, яким є «внутрішні протоколи, правила, принципи, стандарти поведінки, внутрішні цінності». Ця внутрішня організація правового поля, залишаючись суттєво поєднаною з зовнішніми соціальними функціями права, разом з тим має свою відносну але досить чітку автономію. Потрапити в «силове поле права» (тобто увійти в правове поле) означає прийняти ці внутрішні правила. Бурд'є стверджує, що зрозуміти реальне соціальне функціонування права в суспільстві (а в практичному контексті – зміст правозастосовчих рішень і будь-які форми правової поведінки соціальних суб'єктів) неможливо без розкриття змісту та механізмів дії цих внутрішніх практик (які можуть бути соціальними, економічними, психологічними, лінгвістичними.) Для визначення цих практик (стандартів

поведінки) він використовує поняття «габітус». Як і практики в інших сферах габітуси зумовленні звичаями, освітою, повсякденним досвідом тощо, відображаючи місце особи в інших соціальних полях і «її траєкторію в соціальній структурі (тобто динаміку соціального статусу)». В цьому вони є подібними до практик в інших суспільних сферах, хоча в таких формах вони можливі лише в правовому полі. Саме вони визначають як право фактично діє.

Правове поле як певна соціальна сфера є «ареною боротьби за соціальний контроль над формуванням змісту права». Важливим елементом концепції є розрізнення «символічного порядку» та порядку об'єктивних відносин між суб'єктами та інститутами в їх боротьбі за право визначати зміст права. «При відсутності такого розрізнення ми не зможемо зрозуміти, що хоча правове поле виводить «мову» («символи»), в якій такі конфлікти втілюються, саме з сфери доступних пізнанню перспектив, воно в самому собі містить ті принципи згідно з якими відбувається його власна трансформація в процесі боротьби між об'єктивними інтересами, які асоціюються з цими диференційованими перспективами» [11, р. 817–818]. Вчення про символічну природу дії права є одним з основних елементів теорії П.Бурд'є. Символічне він розглядає не лише як спосіб «творення значень» а скоріше як засіб інтерпретації. Це означає не лише принцип аналогії символу та об'єктів, але й визнання «фундаментальної розмитості смислових структур» через використання понять з однієї сфери для пояснення іншої сфери. В цьому контексті символічне у тлумаченні П.Бурд'є відповідає загальним методологічним орієнтаціям так званого «прагматичного розуміння мови», що в останній чверті 20 століття набуло поширення в різних сферах соціального пізнання, зокрема в дослідженні правових явищ проявляючись в елімінації жорсткої суб'єкт – об'єктної дихотомії, поширенні герменевтичного підходу, емпіричному дослідженні місця «реальної мови» в соціально-правових взаємодіях, обґрунтуванні «риторичного підходу» в правознавстві, тощо Аналіз базових положень теорії «правового поля» П.Бурд'є переконує в обґрунтованості її оцінок як «однієї з найбільш завершених, цілісних та перспективних для соціального пізнання права спроб подолання дихотомії «об'єктивізму» – «суб'єктивізму». «Футбольне поле для гравця, що по ньому рухається, – стверджує П.Бурд'є, – не може бути «об'єктом». Це є умова його практичних інтенцій, а сам гравець утворює з ним єдине

ціле» [10, р. 182–183]. Цей образ в метафоричній формі передає сутність бачення правової реальності як особливого «соціального поля».

Інший варіант визначення соціальності права запропоновано в теорії структурації Е.Гідденса, яка базується на уявленні про дискретність соціального розвитку, що створює унікальність сучасних соціальних інститутів, їх відмінність від інститутів традиційного суспільства. Відповідно класичні теорії соціального мають бути переосмислені або адаптовані до сучасного суспільства. Е.Гідденс об'єднує структури та агентів не механічно а через виділення «соціальних практик», які й об'єднують структури та агентів, оскільки вони не створюються агентами а постійно відтворюються ними. Структурою він називає зразки соціальних відносин, які формуються і існують в конкретних умовах. Структури можуть бути двох типів: правила (процедури, яким індивіди мають підкорятись) та ресурси (засоби, які індивід використовує для досягнення своїх цілей). Основна ідея Е.Гідденса – виділення дуалізму структур, тобто можливість їх існування в двох формах: а) як певної системи правил та ресурсів, характерних для конкретних умов і в конкретний час, б) як «відбитку» соціальних практик у свідомості соціальних агентів [14, р.21–22]. На відміну від об'єктивістів (наприклад, К.Маркса, Е.Дюркгейма, О.Конта), які в соціальних структурах вбачали зовнішні чинники, Е.Гідденс виходить з того, що структура не лише «примушує» але й «надає можливості» [14, р. 78]. Дуалізм структур передбачає «рефлексивний моніторинг агентів в повсякденному житті». Е.Гідденс звертає увагу на три компоненти в моделі поведінки агентів: рефлексивний моніторинг, раціоналізація дії (ці елементи мають інтерсуб'єктивний характер і є механізмами контролю поведінки на основі постійного співставлення власної поведінки з чеканнями інших людей) а також мотивація (яка має переважно суб'єктивний характер, оскільки включає власні прагнення та мотиви поведінки особи) [14, р. 154].

У Е.Гідденса відсутня цілісна концепція права. Своє основне завдання він вбачав в тому, щоб створити універсальну концептуальну схему для пояснення будь-яких соціальних феноменів. Тому він звертається до права лише для ілюстрації окремих положень. Однак наявність загального принципу та теоретичної схеми пояснення соціальності робить його підхід прийнятним для спеціальних, в тому числі і емпіричних досліджень права. В рамках цієї схеми він визначає наявність «дуалізму» права як базового принципу, яким

слід керуватись при його дослідженні. Право існує в межах певних «соціальних практик» одночасно і як нормативність і як феномен інтерсуб'єктивної взаємодії. Така концептуальна модель виявилась привабливим і достатньо реальним пізнавальним засобом для дослідження феноменів, які характеризуються складними та нелінійними комбінаціями об'єктивних та суб'єктивних компонентів. З початку 90-х років західні дослідники активно використовують теорію структурації в соціально-правових та кримінологічних дослідженнях [13 ; 19 ; 20 ; 24].

Розглянуті вище інтегративні парадигми знаходяться в конкурентних відносинах з точки зору впливу на теоретико-пізнавальну ситуацію, однак принципово важливим є існування їх концептуальної однорідності та використання схожих світоглядних та теоретичних засад. Це стосується свідомого визнання подвійної модальності права (дихотомії соціального – нормативного). Подвійність («дуалізм») у різних варіантах [подвійність структур у Э.Гідденс, подвійність практик у Р. Бхаскара, «подвійна функціональність» у Н. Лумана, розрізнення системи та життєвого світу у Ю.Габермаса і т.д.] все частіше використовується для опису соціальних феноменів, належних до сфери права. В цьому можна вбачати прояв європейської традиції дихотомізації або бінарності тлумачення об'єкту дослідження яка європейському контексті соціально-філософського дискурсу має глибокі корені. Однак є принципово новий момент – поєднання подвійної модальності з принципом «соціального конструювання», що має витoki в феноменологічній традиції, але переосмислений та трансформований у досить прагматичний теоретичний інструмент. На це достатньо жорстко вказує Б.Латур: «термін «соціальне» кодує не субстанцію чи сферу реальності а певний спосіб узгодження..., трансляції одного виду сутностей в інші» [21, р. 113].

Таким чином, для сучасної інтерпретації проблеми «соціальної реальності права» усе більш очевидною стає необхідність відмови від наївного реалізму і натуралізму, пошуку «істинної», «кінцевої», «абсолютної реальності». Об'єктом таких інтерпретацій стають «соціально оформлені» процедури «конструювання» такої реальності. Специфіка і несподіваний результат такого підходу полягає не стільки в тому, що ми одержуємо знання про об'єкт («право в житті»), але фіксуємо певні способи діяльності в предметній сфері правознавства, тому що ми приходимо до розуміння того, яка процедура створення «змістів» соціальних ролей, інститутів, створення й

інтерпретації норм, і т.д., тобто усього, що ми відносимо до реального здійснення права, «феноменології права».

Перелік літератури

1. Бурдье П. Практический смысл / Пер. с фр. под ред. Н.А. Шматко. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2001. — 262 с. (*Bourdieu P. Science de la Science et Reflexivite. — Paris: Raisons d'Agir, 2001.*)

2. Гарник А. В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания. — Днепропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998.

3. Габермас Ю. До легітимації через права людини. — К.: Укр. філософський фонд, 1999.

4. Гідденс Э. Социология./Пер. с англ. — М.: Эдиториал УРСС, 1999.

5. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. — Чернівці: Рута, 1999.

6. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Харьков: Право, 2002.

7. Социо-Логос 2001. Социоанализ Пьера Бурдье. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. — М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 2001.

8. Габермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. — М.: Изд. центр Academia, 1995.

9. Честнов Л.И. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания). — СПб: Изд-во Санкт-Петербург. юрид. ин-та, 2000.

10. Bourdieu P. Science de la Science et Reflexivite. — Paris: Raisons d'agir, 2001.

11. Bourdieu P. The force of Law. Toward a Sociology of Juridical Field // Hastings Law Journal. — 1987. — vol 38. — P.789 — 818.

12. Cotterrel R B. M. From Living Law to Death of Social. — Sociology in Legal Theory // Law and Sociology.(Current Legal Issues 2005. Volume 8.) — N.Y.: Oxford University Press, 2006. — P.16–32.

13. Garcia — Villegas M. Symbolic Power Without Violence? Critical Comments on Legal Consciousness Studies.// International Journal for Semiotics of Law. — 2003. — vol.16. — P.363–393.

14. Giddens A. The Constitution of Society. — London: Polity Press, 1984.

15. Gurvitch G. Sociology of Law. — London: Routledge and Kegan Paul, 1947.

16. Habermas J. The Theory of Communicative Actions. Vol 1. — Boston Beacon Press, 1984.

17. Habermas J. The Theory of Communicative Actions. Vol 2. Lifeworld and System. A Critique of Functionalist Reason. — Boston. Beacon Press, 1987.

18. Habermas J. Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy. — Oxford: OUP, 1996.

19. Henham R. Theory and Contextual Analysis in Sentencing // International Journal of the Sociology of Law. — 2001. — vol.29. — P.253 — 276.,

20. Henham R., Findlay M. Criminal Justice Modeling and the Comparative Contextual Analysis of Trial Process // International Journal of the Comparative Criminology. — 2003. — vol.9. — P.322 — 353.

21. Latour B. When Things strike Back. A Possible Contribution of Science Studies to Science Sociale. // British Journal of Sociology. — 2000. — vol.51. — P.113.

22. Noreau R. Arnaud A.-J. The Sociology of Law in France. Trends and Paradigms // Journal of Law and Society. — 1998. — vol.25 — P.257 — 283.

23. Toutti J. Law, Tradition, Interpretation // International Journal of the Semiotics of Law. — 1998. — vol 38. — P.20 — 51.

24. Vaughan B. Handle with Care. On the Use of Structuration Theory within Criminology // British Journal of Criminology. — 2001. — vol. 41. — P.185 — 200.

А.В.Сердюк

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОСТИ ПРАВА В СОВРЕМЕННЫХ ИНТЕГРАТИВНЫХ ПАРАДИГМАХ П.БУРДЬЕ, Ю.ГАБЕРМАСА, Э.ГИДДЕНСА

Новая методологическая ситуация в социальном познании формулирует не только теоретические и мировоззренческие проблемы, но и варианты их конструктивного решения. Появление в последней четверти 20 века интегративных социологических концепций открывает перспективы непротиворечивого объяснения соотношения объективного и субъективного в праве.

**CONCEPTUALIZATION OF THE SOCIALITY OF LAW IN THE MODERN INTEGRATIVE
PARADIGMS OF P. BOURDIEU, J. HABERMAS, A. GIDDENS**

The new methodological situation in the social research causes not only theoretical and world-outlook issues but also variants of their constructive solutions. The appearance of integrative sociological concepts in the last quarter of the 20th century presents perspectives of clear explanations of the objective and the subjective in law.